

Көлбай Жұлдызай Дәуренқызы
«Қазақ тілі мен әдебиеті» БББ 2-курс магистранты
"Bolashaq" академиясы, Қарағанды қ.

Ғылыми жетекші:
Сембиев Құрманғазы Зәкірұлы
«Bolashaq» Академиясы, ф.ғ.к. профессор

Қ.ЖҰБАНОВТЫҢ ТЕРМИНОЛОГИЯ САЛАСЫНА ҚАТЫСТЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Мақалада Қ.Жұбановтың қазақ жазуының емлесі мен терминологиясына қатысты еңбектеріне назар аудару, әсіресе терминологияға байланысты ойлары мен пікірлері қарастырылған.

Тірек сөздер: саяси-әлеуметтік, терминология, орфография, грамматика, терминдер, қазақ жазуы, емле.

XX ғасырдың алғашқы жартысында қазақ халқының рухани-мәдени өміріндегі аса зор саяси-әлеуметтік, халықтық мәні бар мәселенің бірі - жазу, емле, термин туралы мәселе болғаны мәлім. Міне осы мәселенің басы -қасында Қ. Жұбанов жүрді [1, 14].

Қ.Жұбановтың қазақ жазуының емлесі мен терминологиясына қатысты еңбектеріне назар аудару, әсіресе терминологияға байланысты ойлары мен пікірлеріне бойлау. Бір қарағанда, оның термин туралы жазған еңбегі шамалы ғана. Атап айтқанда «О специфике слов-терминов» (1935ж.), «О терминологии казахского литературного языка» (1935 ж.), «Принципы терминологии казахского литературного языка, принимаемые государственной терминологической комиссией», «К пересмотру казахской орфографии» (1935 ж.) деп аталатын еңбектерін атауға болады [2, 31].

Оның 1929 жылы Қызылорда қаласында өткен ғылыми-терминологиялық конференцияда сөйлеген сөзінде де терминология мәселесі қозғалады. Сондай-ақ «Қосар ма, дара ма?», «К проекту реформы казахского алфавита», «Проект казахского алфавита» деген мақалаларында да терминология мәселесіне едәуір назар аударылған. Бұдан біздің аңғаратынымыз, тіл-тілдің қандай да өзінің мәдени даму жолында жазу мен терминология мәселесіне айрықша мән беріп отыратыны. Сонда емле деңгейіне қарап, көпшіліктің сауаттылық дәрежесін анықтауға болады. Сондай-ақ термин мәселесі де осы орфография ережелерінің қалай қалыптасуына орай ыңғайласады. Кезінде қазақ сөздерін жазудың 12 және термин сөздердің жазылуына қатысты 18 пункттен тұратын ереже бола тұра Қ.Жұбанов сауаттылықтың әлі күнге неге жетілмей келе жатқанын сынға алған. Сөйтіп, ешкім өзіндік жазуын дұрыс деп дәлелдей алмайтыны «дұрыстықтың шарты айқындалмағанынан», - деген ой айтады Қ.Жұбанов [3, 15].

Күні бүгінге дейін мәнін жоймаған термин туралы пікірлерінің негізгілерін біз термин-сөздер ерекшеліктерін қозғайтын мақаласынан табамыз. Онда ол ғылыми термин сөздерге қойылар талаптың басты-басты шарттарын анықтап береді. Шынында, Қ.Жұбанов айтқандай ең басты қателік термин сөздер мен жай сөздердің ара-жігін айырып түсіне алмаудан неше алуан қателіктер күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Ол осындай кемшіліктерден арылу үшін, ең алдымен, термин дегеннің не екенін, оның нендей ұғымды білдіретінін және қай сөздерге термин боларлық стандарттық (қалыптық) нышан ыңғайласып тұрғанын білу қажеттігін баса айтады. Сөйтіп термин сөздің тұңғыш рет ғылыми анықтамасын жасап, оның лексиканың өзге қатпарларынан өзіндік ерекшелігін қолға таяқ ұстатқандай етіп көрсетіп береді. Профессордың тұжырымын дәл беру мақсатында анықтаманы сол түпнұсқадағыдай түрінде беруді.

«Термином называется специфический вид определенных словесных обозначений, передающих определенные понятия, установленные на данном этапе развития науки и революционной практики, причем передаваемые термином терминологическое понятие может не совпадать со словарным значением, которое присуще данной словесной величине в обыденной жизни» [4,16].

Осыдан аңғаратынымыздай, термин дегеніміз – белгілі бір кезеңнің сөз әлеміндегі ғылыми атаулық кейпі.

Қ.Жұбанов термин сөздердің эволюциялық даму ерекшелігін, өзіндік даму заңдылықтарды дұрыс болжап кеткен. Мұндай процесті көптеген терминдердің де жасалу, қалыптасу тарихынан аңғарамыз. Термин жасамдағы қателіктің ең бастысы Жұбановша айтқанда, аударылмайтын сөздерді аударуға тырысудан, ал аударма қалғандай жағдайда терминнің өзін емес, оның лексикалық мағынасын аударудан туындайтыны рас. Ғалым орыс тіліндегі «лошадь», «корова», «толстый», «мелкий» сөздерін қазақ тіліндегі ат, сиыр, жуан, жіңішке сөздерімен салғастыра сөз етіп, ескермеуге болмайтын қызықты тұстарға мән береді. Мәселен, бұл сөздер бір қарағанда бір-біріне тепе-тең балама іспеттес боп көрінгенмен, белгілі бір кезеңнің сұранысына орай олар ғылыми ұғымға ие бола алмаса, терминге қойылар талап шартына жауап бере қоймағаны. Қараңыз, шынында, «лошадь» дегенді қазақтар «ат» деп те, кейде «жылқы» деп те айта береді. Ал қазақтың атын орыстар кей жағдайда «мерин» деп, екінші бір тұста «конь» деуі мүмкін. Сонда аударып термин жасауға мәжбүр болып отырған маман сөздердің осы тектес құбылысын дәл басып саралай қолданбаса шатасуы әбден мүмкін. Сол сияқты «толстидың» қазақта «жуан» (жуан сабақ), «қалың» (қалың қағаз) боп, «мелкийдің», «ұсақ» (ұсақ тастар), тайыз (тайыз су -мелкая вода) болып құбылатыны жөнінде жасалған талдамалар терминтану іліміне қосылған үлкен үлес. Мұны ол қалыптасқан табиғи заңдылық қатарында сөз етеді. Оның ойынша, сөз дегеніңіз тек зат, нәрсе атауы ғана емес, сонымен бірге санаға сіңген, қалыптанған заттардың да атауы. Қоғам дамуының ерекшелігіне сәйкес бұл танымдық құбылыс әр халық ұғымында әр алуан қалыптасуы ықтимал [4].

Ал ғылыми ұғымдардың жөні сәл басқашалау екеніне ол баса назар аударады. Ғалым сөздер терминденген кезде олар әлгіндей таза ұлттық ерекшеліктерінен арылып, ортақтық сипат ала бастайтынын дәлелдеуге тырысқан. Қазақтың қарапайым тау сағыз, жабағы сөздері ботаника, биохимия, тауартану ғылымдарының терминдеріне айналу процесін баяндауы қызық. Сөйтіп ол таза ұлттық терминология дегеннің қисынсыздығы туралы пікірді ұстанады. Әрине, бұл профессордың осы тектес тұжырымдарын дау айтуға болмайды деген сөз емес. Ең бастысы, оның сол кезеңнің жағдайында термин қалыптастыру мәселесін ғылыми тұрғыда қоя білуі деп білу керек және оның қазақ терминологиясы екі негізден қалыптасқан: халықаралық сөздер мен ұлт тілі сөздерінен құралуы тиіс деген қорытындысы дұрыс [14].

Қ. Жұбанов 1930-1935 жылдары терминология мәселесіне жиірек көңіл бөлген. Бұған негізгі себептің бірі жоғарыда айтылғандар болса, екіншіден, оның 1933 жылы мемлекеттік терминология комиссиясына төраға болуымен байланысты. Ол жазу мен терминология мәселесін нақты қадағалап бір орталықтан басқарып, ұйымдастырып отырмайынша нәтиже болмайтынын ерте түсінген. Сөйтіп, жедел түрде мемлекеттік терминология комиссиясын ұйымдастырып қана қоймай, онда қаралған мәселелерді дер кезінде жұртшылыққа жеткізудің жолдарын қарастырып, бюллетень шығара бастайды. Мұның өкінішке қарай төрт-ақ саны шығып, ары қарай жалғасын таппай тоқтап қалды. Әйтсе де осы 4 санының өзінде қазақ терминологиясының басты мәселелерін қозғап үлгерді. Сонымен бірге ғылымның әр саласында бой көрсетіп әрі-сәрі қолданылып жүрген терминдердің дені (30 мыңдайы) мемтерминком мәжілісінде талқыланып, бекітіліп, бюллетенде жарияланды. Бұл терминдер кейін қазақ ғылымының қалыптасуына негіз болды деп айта аламыз [4].

Қазақ терминологиясының өзекті мәселесінің бірі – оның принциптерін қалыптастыру. Қ.Жұбанов өзі қарап бекіткен 10 мыңнан аса терминдерді қандай принциптерге сүйеніп

жасады дегенде – айтарымыз мынау. Ол бұл мәселеге алдын-ала үлкен әзірлікпен келген. Бұл жөніндегі өзінің ойларын ол әуелі 1935 жылы 20 мамырда Алматыда өткен мәдениет қайраткерлерінің бірінші құрылтайында баяндап береді. Ол съезде 11 принцип ұсынады. Өз сөзімізбен қысқартыңқырап айтқанда олардың жалпы мазмұны мынадай:

1. Көптеген әдеби тілдерде аударылмай қалыптасқан халықаралық терминдерді, қазақ тіліне аудармай сол қалпында алу (революция, совет, теория, практика, тенденция, хирургия, климат, абсолютный, конкретный т.т.);

2. Көптеген әдеби тілдер тәжірибесінде аударылып алынған халықаралық терминдер (производство, труд, деньги, корень, стебель, мышцы, деление, умножение т.т.) қазақ тіліне де аударылады, егер аударма термин мағынасын дәл бере алмай, бұзатын болса, онда оларды (сословие, состав, клетка, слет т.т) орыс тіліндегі калпынша алу;

3. Әр қилы пәнде бір мағынада қолданылатын терминдерді бірегейлетіп алу; мысалы, формо – форма (философия, физика), материя – материя (физика,; философия) корень – түбір (математика, ботаника, лингвистика), реакция – реакция (химия, биология, политика) т.т .

4. Білімнің әр саласында әр қилы мағына білдіретін терминдер (мануфактура, продукт, легенда) бір салада термин ретінде, басқасында жай сөз ретінде қолданылады. Мысалы: мануфактура экономикалық даму кезінде термин болады, бірақ тауар түріне жата алмайды.

5. Халықаралық сөздер түрінде қалыптасқан терминдер орыс тіліндегі үлгімен қабылданады (пролетариат, физика, биология);

6. Терминдерді түсініксіз етіп жіберетін жасанды сөзжасамға бармай-ақ, қазақ тілінің грамматикалық ерекшеліктерін де, атаудың ғылыми мәнін де толық қамтый алатын терминдердің (Мысалы: беріліс - передача, көпкіл - многоугольник, тоқыма - текстиль, тәжірибе - практика т.б.) баламасын табу ;

7. -изация, -ификация,-ация тәрізді формалды элементтермен (машинизация, электрофикация, объективация) келетін сөздерді қазақ тіліндегі материяландыру, электрлендіру, объективтенулер түрінде қалыптастыру келеді. Сол сияқты популярная книга – популяр кітап, абсолютная величина - абсолют шама, буржуазная идеология – буржуаз идеология, дифференциальное уравнение – Дифференциал теңгерме түрінде қысқартып алу;

8. Қазақ тіліне халықаралық терминдермен ілесіп -ист, -изм қосымшалары және ре, сиын, де, суп, анти, контр тәрізді префикстер енгізіледі.

9. -авто, -аэро, -авиа сияқты қысқартылған формаларға қазақ сөздері бірігіп (автожол, аэрошана, авиашана, автоқатынас) жазылады.

10. Қаркөмір (Қарағанда уголь), Халкомжер (Наркомзем) т.б. сияқтыларды қысқартып қолдану.

11. Бұрын терминологиялық қолданыстан шығып қалған диктатура, революция, совет, теория, практика, котрреволюция, милитаризм сияқты терминдері қазақ тіліне қайта енгізу [5].

Профессор Қ.Жұбанов ұсынған бұл принциптер съезде 10 пунктке шақталып, негізінен қабылданды. Бұл принциптердің біразы қазақ терминологиясының қазіргі даму мен сұранысы тұрғысынан қарағанда сын көтере қоймайтын тұстары да бар. Әрине, негізінен ғылыми тұрғыда дәйектелген бұл қисындар термин жасам процесінде зор рөл атқарғанын айту лазым.

Алайда, кезінде қазақ терминологиясын жасау ісінде орыс үлгісінің ықпалы яғни «орыстандыру» саясатының әсері айрықша болғанын аса сауатты лингвист – Қ. Жұбанов еңбектерінің – өзінен байқамай өте алмайсыз. Соның салқыны мына принциптерден де аңғарылады. Қазақ тілінің даму, қалыптасу заңдылықтары мен ерекшеліктерін мейлінше терең білетін тіл білімпазының өзі ұлттық терминологияны ұлттық негізде жасауға кесірін тигізетін ұстанымдарды басшылыққа алуға мәжбүр болған сыңайлы.Әйтпесе, интернационалдық терминдер мен орыс тілінде қалыптасқан үлгілерді олардың қазақ тілінде

баламасының бар – жоқтығына қарамастан бұлжытпай қапысыз қабылдай берейік дейдің қисынға келе бермейтінін өмірдің өзі дәлелдеді [4, 19].

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Байтұрсынов А. «Қазақ» газеті.- Алматы, 1998. -5 б.
- 2 Әбілқасымов Б., Мектептегі А. Ахмет Байтұрсынұлы һәм «Қазақ» газеті. // Ұлттық тілдің ұлы тіні / жауапты редактор Е. Жанпейісов./- Алматы: 1999.- 494-505 бб.
- 3 Әуезов М. Аханның 50 жылдық тойы. // Ұлттық рухтың ұлы тіні / жауапты редактор Е. Жанпейісов. - Алматы: Ғылым, 1999. -8–15 бб.
- 4 Қойгелдиев М. Саяси элита және ұлт мүддесі // Ұлттық тілдің ұлы тіні / жауапты редактор Е. Жанпейісов./- Алматы, Ғылым, 1999. -195-210 бб.
- 5 Мырзахметов М. Қ. Жұбанов – қайраткер, ойшыл ғалым // «Жұбанов тағылымы–5» Республикалық ғылыми–практикалық конференциясының материалдары. -Ақтөбе, 2002. -15-20 бб.

Қуанышбекова Айкерім Қуанышбекқызы

«Қазақ тілі мен әдебиеті» БББ 2-курс магистранты
"Bolashaq" академиясы, Қарағанды қ.

Ғылыми жетекші:

*Сембиев Құрманғазы Зәкірұлы
"Bolashaq" Академиясы, ф.ғ.к. профессор*

СЫН ЕСІМ ЖАСАЙТЫН ТРАНСФОРМАЦИЯ МЕН АДЪЕКТИВАЦИЯ

Мақалада сын есімдердің жасалуындағы осы ерекшеліктер, негізінен күрделі сын есімдер құрамында да көп өзгеріссіз қайталануына талдау жасалған.

Тірек сөздер: есімше, қашқар, чығыл, аффикс, трансформация, адъективация, актив сөздер, етістік.

Етістік туынды сын есімдер басқа сөздерді меңгеруге, сол арқылы өзіне бағындыруға бейім. Бұл құбылыс олардың этимологиясымен ұштасып жатады. Сөз топтарының ішінде әрі есім мәнін бере алатын, әрі етістіктер сияқты басқа сөздерді меңгере алатындар – қимыл есімдері, есімшелер. Қимыл есімдері бірде құбылыс әрекеттің аты есебінде қолданылса, бірде заттың сапалық сынында білдіре алады. Қай мағынада жұмсалса да, олардың басқа сөздерді меңгеру қабылеті жойылмайды. Есімшелер көбінесе сын, сапа мәнін беріп, сын есім қызметінде жұмсалады. Олар субстантивация арқылы ғана зат есім мәнге ие болады. Қимыл есімдері мпен есімшелердің бойынан осы ерекшелік сол қалпында етістік туынды сын есімдерге қайталады. Қазіргі тілде етістіктерден жасалған сын есімдер деп танылып жүрген сөздердің көне жазбаларда әрі сын есім, әрі қимыл есімі, есімше мәнінде қатар қолданылуы да олардың генезистік бірлігін аңғартады. Бұл ерекшелікті анық байқау үшін кейбір фактілерге назар аудару қажет. Ә.Қайдаров: «М.Қашқари -қ, -ғ аффиксті сөздерді масдарлар тобына жатқызумен қатар, есім мәнінде де қолданылғандығын ескертеді. Ол былай деп жазады: «Чығыл, қашқар, арғу, барсаған, ұшғыр және жоғарғы Чинга қарай орналасқан тайпалардың бәрі» бұл мағынадағы істі істеушіні білдіретін есімшелерді бұйрықтан жасайды. Өткен шақ етістігінің қосымшасы -ды орнына -қ, -г әріптері бар, яғни қатаң айтылатын сөздерге -ғ, одан басқа жұмсақ сөздерге -г қосылады. -ч және -ы (-чы) қалпында қалады. Бұлардың тілінде бар –бұйрық барғучы – істі істеушіні білдіретін есімше. Көне түркі ескерткіштер тілін зерттеушілерде бірсыпыра аффикстердің әрі есім мәнінде, әрі етістік (қимыл есімі, есімше) мәнінде жұмсалатындығын айтады. А.М.Щербак етістіктен жасалған есімдер алғашқы кезде қимыл есімдері не есімшелер түрінде ұсынылғандығын айтады. Олардың біразы сөз жасау жүйесінің ескіруі салдарынан, біразы семантикалық трансформация жолымен зат есімдерге ауысқан. Мехдиханның «Мабани уллуғатында» -ғур тұлғалы сөздер осы шақ мәнін беретін есімше деп көрсетіледі де, оған мынадай мысалдар келтіріледі: учғур ұшқыр т.б. Осы тұлғаның қазіргі қазақ тіліндегі ұшқыр, айтқыр, тапқыр